

פרק חמישי

ר' יוסף אשכנזי וספר "משנה תורה" לרמב"ם

ר' יוסף אשכנזי, אחת הדמויות המקוריות ביותר בין חכמי ישראל במאה השש עשרה, מבקר נוסח המשנה ואיש סודו של האר"י, היה לוחם קנאי לתמימותה של המסורת התלמודית לפי תפיסתו את תוכנה ואת כוונתה של המסורת. בכל מקום שישב, בפוזן ובצפת, גילה את קיצוניותו העקבית חסרת הפשרות ויצא חוצץ נגד הפילוסופים והמשכילים המערערים, לפי דעתו, את יסודותיה של תורת ישראל.

בעיקר היה לו הרמב"ם "בכור שטן". הוא לא נלאה מלגנות את הרמב"ם בכל לשון של גנאי ושפך עליו קיתונות של בוז. הוא היה ראש המדברים והמקטרגים בפולמוס החריף נגד הפילוסופיה אשר זעזע את קהילת פוזן באמצע המאה השש עשרה. והנה, לא רק ב"מורה נבוכים" לא האמין ושם תהלה אלא גם את ה"משנה תורה" דחה בשתי ידיים וסבור היה שהוא ראוי לגניזה. פרופ' ג' שלום העשיר אותנו ב"ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי", ובעיקר קבע את בעלותו של אשכנזי, המכונה בסוף ימיו "התנא מצפת", על כ"י אוקספורד, מיכאל 286, אשר בראשו נרשם "חבור זה מחברו הוא חסיד אחד שיושב בעיר צפת תוב'ב לוחם מלחמות ה' ותורתו התמימה".¹ בחיבור זה, פרק כו, נמצאת פסקה שתומה וזו לשונה:

ובודאי ענין ספר המיימוני מתמיה עין הרואה כי בו החמיר מאד ודקדק על כל. אבל לפי מה ששמעתי על ענין קריאת שם הספר מיימוני שלא נקרא בשמו של הרב או בשם שקרא אותו אינה תמיה כלל והמבין יבין. ובודאי כאשר שמעתי כן הוא. כי הלא עינינו רואות, שכל ספריו עשה בלשון ערבי והעתיקום, כגון ספר המורה ופירושו המשניות. וזה הספר היתה התחלתו בלשון הקדש. וגדולה מזאת כי אף במקומות שכתב לשון הקדש ערב הלשון במקצת תיבות בדויות בלתי מובנות לכל כגון שלילת החיוב או נושא ונשוא וכדומה להם תיבות רבות שהם נאמרות בלשון ערבי, כמו שאתה רואה אפילו הקדמת

1 גרשם שלום, "ידיעות חדשות על ר' יוסף אשכנזי, התנא מצפת", תרביץ, כח (תשי"ט), עמ' 59–90. שם, עמ' 201–235, פרסם שלום פרקים בודדים מכ"י אוקספורד. הוא ציין את הביבליוגרפיה, בעיקר מאמרו של דוד קויפמן ב-*Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 42 (1898); יעקב נחום אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים: מאגנס, תש"ה, ב, עמ' 1284; פיליפ בלוך ב-, *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 47 (1903); צבי הלוי הרוויץ, "תולדות ר' יוסף אשכנזי התנא מצפת", סיני, ז (תש"א), עמ' שיא–של; מאמרו הרוסי של שאול פנחס רבינוביץ – ראו שם הערה 16 – הופיע בתרגום עברי, ירושלים: מפעל השכפול, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשי"ט. צילום כתב היד נמצא במכון לתצלומי כתבי יד, הספרייה הלאומית, ירושלים, מס' 17405.

הספר ההוא שהיא באופן זה. אך הספר עצמו נכתב בלשון הקדש באר היטב טוב ויפה. ועל כן המבין יבין.²

ניתוח המשפט אשר חרץ ר"י אשכנזי על ספר "משנה תורה" טומן בחובו עניין רב ומדגים מניה וביה תופעה היסטורית שכיחה למדי: מזיגה של עובדתיות ומגמתיות המולידה דמות מעוותת בקיצוניות. בעמודים הבאים אני מבקש לשרטט את הרקע לדבריו הסתומים, המעורפלים והמקוטעים של אשכנזי על "משנה תורה" ועל יסוד זה לנסות לפענחם. בהקדמה ל"משנה תורה" הצהיר הרמב"ם: "לפיכך קראתי שם חיבור זה משנה תורה לפי שאדם קורא בתורה שבכתב תחלה ואחר כך קורא בזה ויודע ממנו תורה שבעל פה כולה ואינו צריך לקרות ספר אחר ביניהם". דברים אלה,³ אשר זכו לפרסומת ולתפוצה רבה, הסעירו את הרוחות, הטילו מבוכה, ועוררו התנגדות תקיפה והתמודדות ממושכת. נדמה היה שעזות מדברת מתוך גרונו של הרמב"ם, ומתוך ביטחון עצמי מופרז נטל לעצמו תשעה קבים של סמכות. מעקימת שפתיו ניכר היה לכאורה שביקש אפילו להפנות עורף לתלמודה של בבל ולהעמיד את חיבורו הגדול במקום התלמוד, כתחליף הנושא את עצמו. לי נדמה, ובמקום אחר ניסיתי להוכיח זאת,⁴ שגילו פנים ברמב"ם שלא כהלכה ובעצם יש לפרש את דבריו באופן אחר. כך ניתן יהיה להעמיד גם את הצהרתו הנמרצת באיגרתו לר' פנחס הדיין: "דע, תחלה, שאני חס ושלום לא אמרתי: לא תתעסקו לא בגמרא ולא בהלכות הרב רבי יצחק [אלפסי] או זולתו... וכי אני צויתי או עלתה על לבי שאשרוף כל הספרים שנעשו לפני מפני חבורי".⁵

ברם, העניין הוא בבחינת כבר נעשה מעשה ואין להשיב. התפיסה הביקורתית והתגובה השלילית לדברי הרמב"ם השתרשו עוד בחייו וקנו שביטה במרוצת הדורות. הן מסתכמות ומשתקפות בדברי הראב"ד, בעל ההשגות, שהאשים את הרמב"ם בעזות ובגסות רוח: "אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא ביה".⁶ בבואנו להתחקות אחר השפעת התפיסה הזאת

2 שלום, שם, עמ' 83, והוא הניח את העניין בצריך עיון.

3 ניסוח מדויק ובהיר יותר ניתן בהקדמה ל"ספר המצוות", ושם מדגיש הרמב"ם את היקפו הכל-כולל ואת אי-תלותו המוחלטת של ספר "משנה תורה": "ראיתי ג"כ שאחבר חבור יכלול כל דיני התורה ("אלשיע"י) ומשפטיה עד שלא יהיה דבר חסר ממנו... עד שלא יחסר שום שאלה צריכה שלא אזכרה... ובכלל שלא יצטרך אחר התורה ("אלתורה") ספר אחר זולתו לדעת ממנו דבר שיצטרך בכל התורה ("אלשיע"י) בין מדאורייתא בין מדרבנן...". ראו במהדורתו של Moses Bloch (ed.), *Le Livre des préceptes*, Paris 1888, pp. 1–3

4 ראו להלן, פרק ז, עמ' 207–208.

5 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תלט.

6 השגת הראב"ד, סוף ההקדמה למשנה תורה. שימושו של הראב"ד בביטוי "רוח יתירא" (דניאל ה, יב) ראוי לתשומת לב; הוא אינו זהה עם הניב "שאר רוח". עקבות השימוש הזה ניכרים בלשונו של ר"מ המאירי. עיינו בספר המנהגים: רבינו מנחם ב"ר שלמה המאירי, מגן אבות, מהדורת הרב יקותיאל כהן, ירושלים תשמ"ט, עמ' לא–לב: "שזה אמנם... צד יוהרה ורוח גבהה ונשמה יתירה... וראוי לגערת חכם". ובמיוחד שם, עמ' נד (העניין השני): "פליאה דעתכם נשגבה מי יוכל לה. כשאתם מוצאים שמועה עוזרת לסברא שלכם, אפי' מן המדרשים, אתם מביאים ממנה ראייה גמורה. וכשאתם מוצאים שמועה שתתור את דבריכם אפי' בברייתא של ר' חייא, אתם אומרים שהיא משובשת. אין זה אלא כל קבל די רוח יתירא בכון".

והשלכותיה, על הספקנות והחשדנות שבה, אפשר לסכם ולומר כי התפיסה הזאת נתנה את אותותיה במישורים שונים: (א) גינוי הרמב"ם בגלל גאוותו, כדברי הראב"ד לעיל. (ב) הסתייגות מסוימת מלהסתמך עליו, שכן אם כתב "כמתנבא מפי הגבורה בלא טעם ובלא ראייה", הקורא בו בלי "להבין דבר לאשורו ולאמתו יכשל בדין ובהוראה, לכן לא יסמוך אדם על קריאתו בספרו לדון ולהורות...".⁷

יתר מכן, בדרך כלל נמנעו חכמים מלהשתמש בשם "משנה תורה" בעקיבות מפליאה ובמגמה הפגנתית מובהקת. כל הכינויים היו כשרים אבל השם שיצק המחבר עצמו היה פסול. בספרות הרבנית ובדיונים הלכתיים מדובר על "חבור", "ספר הרמב"ם", "לשון הר' משה", "כתב הרב רמב"ם" וכיוצא באלו, אבל "משנה תורה" מאן דכר שמייה.⁸ אפילו חסידי הרמב"ם שהסתמכו על חיבורו הגדול הלכו במסלול זה ומחקו מספריהם את השם "משנה תורה". למשל, ר' משה מקוצי, בעל "ספר מצוות גדול", "אשר הוסד כולו על פי הרמב"ם וברוב המקומות הוא כמעתיק ממש",⁹ אינו מזכיר את השם "משנה תורה". הוא רק אומר: "האיש הגדול רבי משה ב"ר מיימון... עשה חיבור מכל התורה חיבור נאה ומשובח", ובהמשך דבריו מוסיף: "לא הביא הגאון שום ראייה בספריו וכל אדם שיורה מתוך ספריו ויבקשו ממנו כתב ראייה מנין, אם לא למד הראייה או אפילו למדה ואינו זוכרה, יהא לו הדבר ההוא כחלום בלא פתרון".¹⁰ לכן הוא קובע מסמרות בדעה הנפוצה והולכת, שחיבורו של הרמב"ם אינו בר סמכא ואינו מסוגל לשמש פוסק אחרון.

גם ר' יעקב חזן מלונדרץ (היינו לונדון) בעל ספר הפסקים "עץ חיים", המבוסס על הרמב"ם והסמ"ג, נמנע מלהזכיר את השם "משנה תורה":¹¹ "עמד האשל הגדול רבנו משה ברבי מיימון והבין בכל הספרים שלפניו וחבר מהם חבור... לפרש כל דיני התורה בלא קשיא בלא פירוק בדבר, ופשוט לכל, כקטן כגדול...". חשיבות יתרה נודעת

7 שו"ת הרא"ש, כלל לא, סעיף ט. עיינו גם שם, כלל ק, סעיף ב. וכן: שו"ת ריב"ש, סימן מד; מהרש"ל, ים של שלמה, הקדמה למסכת בבא קמא. ועיינו לעיל, פרק ד, עמ' 130; ולהלן, פרק טו, עמ' 379. ראו גם: יצחק זאב כהנא, "הפולמוס מסביב קביעת ההכרעה כהרמב"ם", סיני, לו (תשט"ו), עמ' שצא-תיא.

8 ראו הדוגמאות שהבאתי לעיל, פרק ד (הערה 55), ועליהן אפשר להוסיף עוד כהנה וכהנה. הרמ"ה אבולעפיא מזכיר "על הכחישו תחיית המתים לעולם הבא בתבירו הידוע בשם במשנה תורה", "כתאב אל רסאיל", אגרות הרמ"ה, מהדורת דוד צבי הילמן, ספר זכרון בית אהרון, בני ברק תשס"ג, עמ' א. ואולם בתשובותיו מדובר רק על "רבי משה בעל החיבור", "ספר ר' משה" וכו'. עיינו: אור צדיקים, שאלוניקי תקנ"ט, סימנים רנט, רס, רסב, רסו ועוד; ספר ערוגת הבושם, לר' אברהם בר' עזריאל, מהדורת א"א אורבך, ירושלים: מקיצי נרדמים, תרצ"ט, ד, עמ' 166. המתרגמים של "ספר המצוות", ר' משה אבן תבון ושלמה אבן איוב, מדברים על "חבורו השלם המכונה משנה תורה" ו"ספרו הגדול אשר קראו משנה תורה". ראו: ספר המצוות, מהדורת ר"ח העליר, ירושלים-ניו יורק: מוסד הרב קוק, תש"ו, עמ' כו. עיינו: א"א, "אגרת התשובה המיוחס לר"י אבן לטיף", קובץ על יד, א (תרמ"ה), עמ' 54: "חיבורו הגדול הנודע במשנה תורה"; וכן ההקדמה לספר "שער השמים", החלוץ, יב (תרמ"ו), עמ' 123.

9 לשונו של המהרש"ל, שו"ת הרמ"א, מהדורת אשר זיו, ירושלים תשל"א, סימן סז, עמ' רצד.

10 ספר מצוות גדול, הקדמה.

11 עץ חיים, מהדורת ישראל ברודי, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ב, א, עמ' ב. קטעים פרסם דוד

לקביעתו דלקמן: "ועשה ספר הנקרא מימון לידע כל התורה שבעל פה בלא ספק".¹² בספר "החינוך" מוצאים אנו ללא יוצא מן הכלל את "הרמב"ם בחבורו הגדול" או את שמות הספרים של החיבור, אבל השם "משנה תורה" כאילו לא היה ולא נברא.¹³ הוא הדין ב"בית הבחירה" של ר' מנחם המאירי: "והוא ז"ל רגיל בשיטת הרמב"ם".¹⁴ חשובים גם דבריו בהקדמה ל"בית הבחירה", שבהם הוא מנמק את הצורך בספרו: "הרב מורה צדק... בחיבורו... חבור כולל ושלם... עד שכמעט היתה הכונה שלא יצטרך עם ספריו ספר מספרי התלמוד או מחבורי הקדמונים, כמו שגלה הרב ז"ל בפתיחת ספריו...".¹⁵ ר' יוסף אזובי, המשורר הפרובנסלי אשר שתה ממימיו של הרמב"ם וחי מפיו, משבח ואומר: "ומשה אחריו איש האלקים, לספירי ספריו אין ספירה... בהלכותיו תנה לך מהלכים, ומפיהם קחה מצוה ותורה".¹⁶

והוא הדין בתקופות מאוחרות יותר. ר' משה טראני, ההולך אף הוא בעקבות הרמב"ם ובונה את ספרו מסביב למיון ההלכות שב"משנה תורה", מדבר אך ורק על "חבור הגדול להרב ז"ל".¹⁷ ב"ספר המוסר" של ר' זכריה אלצאהרי אין זכר לשם "משנה תורה": "חבור הגאון רבנו משה בן מימון, אשר דבריו כושל יקימון".¹⁸ בסוף המאה השלוש עשרה צץ ועלה הכינוי "היד החזקה", ומכאן ואילך, מלבד ההזכרות האישיות ותיאורי הכבוד השגרתיים, קיימת מטבע לשונית מיוחדת.¹⁹ באיגרת

- 12 גם אשכנזי מדבר על "ספר המיימוני"; יש להעיר כי משפטו של ר"י מלונדרך מקביל לאימרתו של הסמ"ג על הלכות הרי"ף: "ורבי יצחק מפס עשה חיבור וקראוהו רב אלפס".
- 13 עיינו: ספר החינוך, מצווה טז, כד, רל, תלא.
- 14 ראו: שו"ת רדב"ז, ד, סימן רכה.
- 15 בית הבחירה, ברכות, מהדורת שמואל דיקמן, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ה, עמ' כה.
- 16 קצרת כסף, מהדורת משה שטיינשניידר, ברלין תר"כ, עמ' ל.
- 17 ר"מ טראני, קרית ספר, ווארשא תרס"ב, הקדמה, פרק ח, עמ' 24.
- 18 ספר המוסר: מחברות ר' זכריה אלצאהרי, מהדורת יהודה רצהבי, ירושלים: מכון בן צבי, תשכ"ה, עמ' 213. ועיינו ברשימה הביבליוגרפית של יהודה רצהבי, "ספרות יהודייתמן", קרית ספר, כח (תשי"ב-תשי"ג), עמ' 155-278.
- 19 ר' מרדכי יפה, ספר הלבוש, מהדורת זכרון אהרון, ירושלים תש"ס, הקדמה, עמ' 29: "והלכות קדוש החודש אשר בספרו הי"ד הגדול אשר עשה משה ז"ל...". יש"ר מקנדיא, "אגרת אחוז", בתוך: הנ"ל, נובלות חכמה, מהדורת י' בקר, ירושלים תשס"ז, עמ' י (=אברהם כהנא [עורך], ספרות ההיסטוריה הישראלית, ב, וורשה תרפ"ג, עמ' 173), כותב: "ואני בוטח בה' להוציא לאור ספר גדול הערך שיועיל לרבים יותר מספר היד להרמב"ם...". מעניין לציין כי גם ר"י קארו נמנע מלהשתמש בשם "משנה תורה"; הוא מדבר על הרמב"ם סתם, ובהקדמה ל"כסף משנה" אומר: "משה המאור הגדול בר מימון ז"ל באר את התורה הזאת. תורה צוה לנו משה מורשה וחיבר חיבור הי"ד הגדולה על כל משפטי התורה כולה...". רק פעם אחת בסוף דבריו, כשהוא מנמק את שם ספרו "כסף משנה", נאלץ ר"י קארו להזכיר "הספר היקר הזה משנה תורה". רושמי רשימות נוהגים ככה. ר"י סמברי כותב: "חבר ספר הי"ד שהוא ספר משנה תורה". עיינו: לקוטים מספר דברי יוסף, לר' יוסף בן יצחק סמברי, מהדורת אברהם ברלינר, פרנקפורט 1896, עמ' 16-17. דוד קונפורטי, קורא הדורות, מודיעין עלית: אהבת שלום, תשס"ח, עמ' לה: "ספר הי"ד הנקרא ס' משנה תורה", ועוד שם.

של ראש הגולה מדמשק ר' ישי בן חזקיהו נאמר בהבלעה: "ספריו הנכבדים והיקרים לכל יודעי דת היד החזקה אשר קראו משנה תורה, וספר מורה נבוכים...".²⁰ דוד בן דניאל, ראש הגולה, משנה קצת את המטבע וכותב: "עמד וחבר ספרים במת. הנקרא חבור [הי"ד]".²¹ אמנם, עוד לפני כן מוצאים אנו דברי מליצה טבעיים, כמעט אשגרות לשון, המסתייעים בביטוי "יד החזקה". באיגרת הידועה של ר' יוסף בר' טודרוס הלוי, למשל, נאמר: "הרב הגדול רבינו משה זצ"ל, לכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה בשיתא סדרי משנה וגמרא, לדקדק במצוה קלה כבחמורה, הוא משנה תורה...".²² וכן באיגרת של חכמי לונגיל לרמב"ם, שפרסם אפרים קופפר, נאמר – לאחר תיאור חשיבותו ומקוריותו של ספר "משנה תורה": "ועתה הגה החילות להראות את עבדך את גדלך ואת ידך החזקה...".²³ אך ראש הגולה הוא כנראה הראשון שיצק את מטבע הלשון הזה.²⁴ נמצאנו למדים כי השם "משנה תורה" היה בעיני רוב מניינם ובניינם של חכמי ישראל שלא מן השם.

עדות נוספת ומרתקת המבליטה את העובדה הזאת באה לידי ממקור בלתי צפוי לגמרי, הלא הוא ספרו של הדומיניקני הנלהב ברנרד גי (Gui), שנועד לשמש מורה דרך (*Practica inquisitionis*) לאינקוויזיטורים.²⁵ מחברנו, שנעשה האינקוויזיטור הראשי של טולוז (Toulouse), מפנה את תשומת ליבם של החוקרים והצוררים לשלושה חכמים יהודים אשר חשיבות מרובה והשפעה רבה נודעות להם ולספריהם: רש"י, רד"ק והרמב"ם. פירוש רש"י נקרא בפשוטות 'Glosa Super Textum Legis', ופירוש רד"ק מכונה 'Glosa David Hispani'. בהזכירו את הרמב"ם מעיר המחבר באריכות האומרת דרשני: 'In quodam libro quem Judei vocant *Glosas Moysi de Egypto* et actor illius libri intitulationem *et reformationem legis*'. הרי לפנינו תיאור קולע ומעמיק של המצב הספרותי ושל מעמד ספר "משנה תורה": היהודים קוראים לספר חיבור או פירוש ר' משה

20 קובץ תשובות הרמב"ם, לייפציג תרי"ט, ג, עמ' כא.

21 ספר גנוזי נסתרות, הו"ל יוסף יצחק קאבאק, ג (תרל"ב), עמ' 119.

22 שלמה זלמן חיים הלברשטם, קבוצת מכתבים, ברלין 1875, עמ' 7.

23 אפרים קופפר, "תשובות בלתי ידועות של הרמב"ם", תרביץ, לא (תשל"ל), עמ' 180.

24 ראו לעיל, פרק ד, הערה 55, וההפניה שם למאמרו של בועז כהן. הוא מעיר כי פרופ' אלכסנדר מרקס עמד לראשונה על חשיבות משפטו של ר' ישי ראש הגולה. עיינו גם הערתו הסתמית של אברהם ברלינר, "שמות ספרים עבריים", כתבים נבחרים, בעריכת אברהם מאיר הברמן, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ט, ב, עמ' 157.

25 ישראל לוי היה הראשון שהפנה את תשומת ליבנו לערכו הרב של הספר הזה, במחקרו הצרפתי: *Les Juifs et l'Inquisition dans la France Méridionale*, Paris 1891. התעניינותי בדבר חזרה וניעורה אגב קריאה במאמרו המצוין של חברי יוסף ירושלמי: "The Inquisition and the Jews of France in the Time of Bernard Gui", *The Faith of Fallen Jews: Yosef Hayim Yerushalmi and the Writing of Jewish History*, eds. David N. Myers and Alexander Salo Baron, Kaye, Waltham: Brandeis University Press, 2014, pp. 60–124. עיינו גם: *Social and Religious History of the Jews*, 13, New York–London: Columbia University Press, 1969, p. 305, n. 6.

המצרי, ²⁶ ואילו המחבר עצמו קרא לו בשם "משנה תורה", שהוא הצעת ההלכה בצורה מתוקנת. ²⁷ ברנרד, כדרכם של צוררי ישראל בימי הביניים, רכש לעצמו ידע רב, מגוון ומדויק, על תורת ישראל ותרבותו, ²⁸ והשכיל לעמוד על התופעה שאנו עוסקים בה – רתיעתם של חכמי ישראל מפני השם "משנה תורה".

דבריו של ר' שלמה בן שמעון דוראן בסוף ספרו הקטן "מלחמת מצוה" מאירים את הסוגיה הנידונה מבחינות שונות ומקרבים אותנו להבנת רמיונותיו של ר"י אשכנזי. הרשב"ש הכיר לא רק את העובדות הללו על אודות קריאת השם "משנה תורה" אלא אף את הטענות וההאשמות הצמודות להן: בקריאת השם משתקפות יוהרה, התרברבות אישית וכמיהה להשפעה בלעדית בלתי מרוסנת. הרשב"ש, שאף הוא אינו משתמש בשם "משנה תורה" בדיוניו ההלכתיים, ²⁹ יוצא ללמד סנגוריה על הרמב"ם ולזכות את השם "משנה תורה". ואלה דבריו: ³⁰

אשר זכרו כי הראשונים היו מכשפים בגסות הרוח עד שלא הכירו ולא הבינו בגאות הר"ם במו"ל וברוע מוסרו שקרא חבורו הגדול בשם משנה תורה, וייחס אותו לעצמו, ושהאחרונים האיר הש"י עיניהם וידעו והכירו רמות רוחו. וחליל' וחס להאמר כדברים האלה אשר כל שומעם תצילנה ב' אזניו ותסמר שערת בשרו על מנורת המאור מאור גלותינו המאיר עיני חשכים מורה הנבוכים אשר מימות רב אשי לא קם כרבינו משה רבינו הגדול תורה וגדולה במקום א'. אם יתהלל המתהלל בפאר האבות הוא היושב במלכות ראשונה אבותיו ואבות אבותיו כלם חכמים ונבונים ורע דוד מלך ישראל. ואם יתפאר המתפאר בידיעת חכמות הוא גדול מכלם מי לנו גדול ממשה בכל חכמה ומדע למדניות ועיוניות בכל חכמה ומדע יש לו יד ושם עשר ידות. ואם יתהדר המתהדר בכבוד חכמת התורה הנה הוא אב לכלנו לא היתה קריה אשר שגבה ממנו בבלי וירושלמי

26 כידוע, זהו הכינוי הרגיל לרמב"ם בסכולסטיקה הנוצרית. עיינו למשל: Jacob Guttman, "Der Einfluss der Maimonidischen Philosophie...", *Moses ben Maimon*, Leipzig 1908, pp. 153 ff.

27 הדברים הללו דומים ביסודם להסברו של הרשב"ש המובא להלן. ראו גם: ר' אברהם בדרשי, חותם תכנית, אמסטרדם תרכ"ה, עמ' 224: "פתשגן... דברי הכתב ומליצותיו. וכן תרגום את משנה התורה פתשגן, ואולי פתשגן הכתב ר"ל טופס הכתב או המועתק, והעד את משנה התורה הזאת". עיינו גם: אבן עזרא, דברים יז, יח. הפירוש המקובל על נושאי כליו של הרמב"ם הוא שהשם "משנה תורה" מורה על הקיצור. ראו, למשל, מגדל עוז, הלכות מילה א, ו: "ואני אומר כי ר"מ ז"ל סידר כסדר התלמוד ערוך וקיצר הארוך ולכן קראה משנה תורה"; הלכות נזירות ב, כא; כסף משנה, הלכות גירושין ב, ו: "לכך קרא הרב ספרו משנה תורה שהוא כותב בקוצר כל מה שנכתב בגמרא".

28 מגמתו העיקרית של ירושלמי (לעיל, הערה 25) היא להוכיח את היקף ידיעותיו של האינקוויזיטור ואת דיוקן. על בן זמנו הפרנציסקני, הגדול ממנו בשנים, רימונד מרטיני, ראו: שאול ליברמן, שקיעין, ירושלים תרצ"ט; וכן מאמרו: "Raymund Martini and His Alleged Forgeries", *Historia Judaica*, 5 (1943), pp. 87–102.

29 כפי שמתברר מתוך עיון בשו"ת יכין ובוועז, ליוורנו 1782.

30 מלחמת מצוה, מהדורת ירוחם פישל הלוי, לייפציג תרט"ז, שלושת העמודים האחרונים. ראו פרק ו, עמ' 160, 189.

ותוספות ומכילות וספרא וספרי ספרא רבא וספרא זוטא הן כל ראתה עינו וכן בחידושי הגאונים וחבוריהם ותשובותיהם ומדרשי החכמים שמעה אנו ותבן לה מי יתנני מצע תחתיו לעוה"ב בזאת יתהלל המתהלל בהשכל וידוע אותו הוא ראשון לכלם עשר ידות. ובמעשה והאיש משה עניו מאד. ואם בקריבה למלכות גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים בחצר המלך והשרים ועמד כנגד המשחית' הקראי"ם ימח שמם ולא הרימו קרן כל ימי חייו ובתיקון המדות ובדרך ישר למד דעת את העם ואלו לא חבר לנו אלא ספר המצות דינו כ"ש שחבר לנו הי"ד החזקה אשר לפניו אין כמוהו מי שכלל הכל בחבור אחר ואחריו לא היה. וכמה אגרות אחרות חבר ליישר התועים מדרך. עולה על כלנה ספר מורה הנבוכים אשר יישר דרך העוברים ובנה אותה חומה בצורה נגד מכחישי התורה ונגד מלעיגים עליהם לירות במסתרים לשלח לה למטרה, הן אלה קצות דרכיו ומי יוכל למלל גבורותיו נפלאותיו ומחשבותיו אשריו ואשרי רבו ואשרי אנשיו ואשרי משרתיו ואשרי אשר ראו אותו ואשרי תלמידיו אשר למדו תורה מפיו. וחלילה שייחס הספר הוא לעצמו וכבר האשים אותו החכם ר' פנחס הדיין מנ"א אמו"ן והוא השיב והתנצל על זה הרבה ואמר שלא ייחס לעצמו בו זולתי מה שכתב ואני אומר או יראה לי והשאר הוא משום התלמודי' והברייתו' ומהחכמים אשר קדמוהו והסוד הזה הנעלם שחשבו שלא נתגלה אלא לאחרונים כבר ראוהו הראשונים אבל נבזה הוא ולא חשבנוהו והראשונים שהשיגו עליו בקצת הדינים אלו ראו ממש בדבר הזה למה על פניו לא הוכיחוהו בקר' זה השם לחבורו והוא היה בענותו ובצדקתו מחזיק טובה למקשים עליו ולמשיגים ואומר להם הרב' טובה אתם עושים עמי, ובהרב' מקומות צוה לתקן בספרו וחזר בדברו והודה ולא בוש. אבל קריאת הספר בשם משנה תורה לפי שלא כתב בו לשון ארמית כשאר החבורים אבל כלו ל' מקרא או ל' משנה וחלקו לספרים והספרים להלכות גדולות וההלכות גדולות לפרקים והפרקים להלכות קטנות בל' מבוארת וצחה כאלו רוח הקדש שרתה עליו ונחה ורוח ה' עליו צלחה. והלך בדרך המשנה שהוא חלוקה לסדרים והסדרי' למסכתות והמסכתו' לפרקים והפרקים להלכות קטנות וקרא ספרו מפני כך משנה תורה כלומר שנון התורה שהמשנה נגזרת מאותה לשון כלומר מלשון ושנתם לבניך לא שתהיה כוונתו שיהיה שני לתורה והרי בהלכות תפלה כתב וז"ל משנה התפלה ואין כוונתו שניות התפלה אלא שנונה ונסחה ומשנה תורה תרגום אנקלוס פתשגן מל' נסח כמו פתשגן כתב הדת ואפי' תאמר שהוא מל' שניות יהי' כמו משנה למלך והמלך אין שני לו אבל אומרים משנה למלך עבדו היושב ראשונה במלכות וכל דברי המלכות נחתכים על פיו כמו שקורין בלע"ז (וי"שרי) ומרדכי לא היה שני למלך אבל משנהו שהמלך יש לו משנה ושליש כמו השליש אשר המלך נשען על ידו ושהוא פחות במדרגה ממדרגת המשנה וכלם משרתי המלך ועבדיו כן החבור הזה הוא משרת התורה לבאר דיניה ומצותיה וכל דבריו נחתכים על פיו כמלך עם משנהו ובאמת לולי החבור הזה הנכבד היינו במבוכה גדולה בפסקי הדינין וההלכות וכל המחברים הבאים אחריו והמפרשים הולכים בעקבותיו הן בארץ ישמעאל הן בארץ אדום, ואף על פי שהשיגוהו בקצת אבל כלם מודים בחכמתו וביקר תפארת גדולתו ומיחלי' לתורתו וראוי לפארו ולרוממו ולהתברך בשמו.

הר"ש דוראן מדובב ומחיה את הטענה מזמנו של ר' פנחס הדיין, אשר הדיה נשמעו

בדברי המאירי, כי הרמב"ם ביקש לדחוק את רגלי התלמוד. ברם, הוא מסמיך טענה זו לקריאת השם "משנה תורה" וכורך איתה יחד את ההאשמה כי הרמב"ם שאף לייחס את כל תוכנו לעצמו, להעמיד פנים כאילו כל הדברים שהביא בחיבור הם "מפלפולו ומדעתו" ולכן "וכתבתי אותן סתם ולא הבאתי עליהן ראיה".³¹ בקיצור, בעיני מתנגדיו, כל המגמות ההרסניות והשחצניות של הרמב"ם משתקפות בעצם השם "משנה תורה". היות שהראשונים עצמם היו בעלי גאווה, ממילא לא יכלו להתריע על גאותו של הרמב"ם, והערכתם את חיבורו הגדול פגומה מעיקרה. הר"ש מפריך את הטענות בעזרת הפירוש המקורי שהוא מעלה לשם "משנה תורה".

יש להזכיר כי חששות ודאגות אלו הנזכרות בספרו של דוראן – שאותן הוא מתאמץ לבטל כעפרא דארעא – ניוונו בעקיפין גם מדבריהם של חסידי הרמב"ם, אשר טענו במפורש שהעיון ב"משנה תורה" פוטר את התלמיד מעיון בתלמוד. ידועים דבריהם של אנטולי,³² פלקירא,³³ כספי³⁴ וסיעתם, אשר הערצה וקטרוג משמשים בהם בערבוביה, הערצה כלפי הרמב"ם וקטרוג כלפי אלה המסתייגים ממפעלו הגדול. כספי כותב דרך אגב על "המורה השלם ששמו כשם רבו בספרו המכונה משנה תורה..."³⁵ – דברים אשר בוודאי השאירו טעם לפגם אצל מתנגדים, מבקרים וסתם מסתייגים. נמצאים גם חסידי הרמב"ם המעידים כי אמנם נפוץ חיבורו הגדול ומציינים בקורת רוח שבוה נתגשמו שאיפתו וכוונתו. תנחום הירושלמי, הקובל על המצב העגום שבו נשארה ידיעת התורה תלויה על בלימה, משבח את –

הגאון הנערץ והאדון כליל השלמות מרנא ורבינו משה זצ"ל נגיד הנשיאים... עמוד התוך אשר בית ישראל נכון עליו... הוא האיר עיני ישראל והוציאם מאפלתם ויגונם בחיבוריו הנכבדים... ולכן השבח לאל אשר חנן אותם במציאותו והופעת חיבוריו וביחוד חבורו הגדול המכונה משנה תורה אשר בו הודיע שאין צורך עוד לשום חיבור אחר בביאור חקי התורה ודיני המצוות כמו שכתב בראשו סיבת קריאת שמו משנה תורה...³⁶

גם ר' יוסף בר' טודרוס אומר, בספרו את תוקף גדולת הרמב"ם: "רבנו המחברו שם מגמתו בחזקת ידו... לבאר בו כל תורה שבעל פה... להיות מחברתו משנה לתורה שבכתב בסדר

31 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' תמג.

32 מלמד התלמידים, ליק 1866, הקדמה.

33 "ספר המבקש", בתוך: שמחה אסף, מקורות לתולדות החינוך בישראל, מהדורת שמואל גליק, ניו יורק וירושלים: בית המדרש לרבנים באמריקה, ב, תשס"א, עמ' 62. ראו גם דברי אבן עבאס, שם, עמ' 66.

34 "צוואת ר' יוסף אבן כספי", צוואת גאוני ישראל, בעריכת ישראל אברהם, פילדלפיה: החברה היהודית להוצאת ספרים אשר באמריקה, תרפ"ז, ב, עמ' 142. ראו גם שם, עמ' 153: "כי לא יספיק לכם הקבלה מספר משנה תורה שחבר רבינו משה ואעפ"י שאמר הוא ז"ל ואינו צריך לספר אחר ביניהם...".

35 ר' יוסף אבן כספי, "סדר הסוד", משנה כסף, מהדורת י' לאסט, פרעסבורג תרס"ה, עמ' 4. ראו פרק ו, עמ' 171.

36 ספר אלמרשד אלכאפי (המדרוך המספיק), תרגם רבי ברוך טולידאנו, תל-אביב תשכ"א, הקדמה, עמ' כג.

הלמוד, במקום משנה ותלמוד...³⁷ מעניינים דברי המגיה במשנה תורה, מנטובה שכ"ו: "כבר הושם לחק ולמשפט לחנכו (=הילד) בקריאת הספר הנורא הזה כאשר כיון מחברו מראש, כי ע"כ קרא משנה תורה כמו שזכר בהקדמתו".³⁸ ר' אברהם בר' שלמה מטרופייאל, בהוספה ל"ספר הקבלה", מעיד לפי תומו: "וספריו [של הרמב"ם] פשטו ממזרח שמש ועד מבוא ועליו סומכים בכל הארצות".³⁹ המהרי"ל מעיד: "ואני שמעתי באזני מפי אחד מן המפלפלים, שהיה מלעז על לימוד הפלפול ועל התלמוד, ואמר מתוך חיבור משנה תורה של הרמב"ם יפסוק כל הספיקות שבעולם".⁴⁰

קרוב לוודאי כי למכלול זה של טענות ומענות מזדקק ר"י אשכנזי באומרו: "על ענין קריאת שם הספר מיימוני שלא נקרא בשמו של הרב".⁴¹ הוא מכיר את המסורת שסירבה לכבד את חיבורו הגדול של הרמב"ם בשם "משנה תורה". מתוך הערתו של אשכנזי אתה שומע את הגות ליבם של דורות יריבים הקמים על הרמב"ם להפחית את ערכו ולהתכחש למבוקשו. קרובים דבריו של אשכנזי, בקרבת עניין ובנימת ביקורת, לדבריהם של המבקרים עלומי השם שמזכיר דוראן.

ברם, אשכנזי מרחיק לכת. הוא מאשש את השמועה ששמע ומצדיק את הנוהג הקיים – "ובודאי כאשר שמעתי כן הוא" – על יסוד עיון נוסף בלשונו של החיבור הגדול. הוא דורש סימוכין בין מגמתו החשודה של המחבר ללשונו הצחה של החיבור, ומפנה את תשומת ליבנו לעובדה ש"משנה תורה" הוא הספר היחיד של הרמב"ם שנתחבר בעברית. ובאמת דברים בגו, ואשכנזי חודר פה לעניין שלא זכה להארה מרובה בידי חוקרי הרמב"ם. אין ספק שהרמב"ם שאף לאוניברסליות. הוא רצה שחיבורו הגדול, החובק זרועות עולם, יגיע לקצות הארץ ויהא נפוץ בכל קהילות ישראל.⁴² תחושתו ההיסטורית קבעה כי העברית תסייע לתפוצה גדולה. משום כך, כאשר בא להכריע בנוגע ללשון החיבור, הריהו מונה שלוש אפשרויות – לשון המקרא, לשון המשנה ולשון התלמוד⁴³ – ואילו את הערבית אינו מביא בחשבון כלל וכלל, הואיל ועיניו היו נשואות לאומה כולה,⁴⁴ והערבית הייתה מפרידה בין חלקי האומה.

כך, לפי דעתי, יש להבין את המשפט דלקמן על לשונו של "ספר המצוות": "וניחמתי הרבה על שחברתי בלשון ערבי מפני שהכל צריכין לקרותו. ואני מחכה עתה

37 קבוצת מכתבים (לעיל, הערה 22), עמ' 18.

38 הדברים מובאים במאמרו של יהודה אבידע, "ספר משנה תורה להרמב"ם כספר לימוד", ארשת, ג (תשכ"א), עמ' 34.

39 ר' אברהם בר' שלמה מטרופייאל, "ספר הקבלה", סדר החכמים וקורות הימים, מהדורת אברהם נויבאור, א, אוקספורד תרמ"ח, עמ' 103.

40 עיינו בתשובה שפרסם שמחה אסף, קרית ספר, כ (תש"ג-תש"ד), עמ' 42.

41 הביטוי הזה "בשמו של הרב" אינו נהיר לי כל צורכו, שהרי בהמשך נאמר "או בשם שקרא אותו".

42 עיינו: איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שב: "וכבר נתפשט לקצוי הישוב"; "אבל בזמנים הבאים... יסתפקו כל בני ישראל בו לבדו".

43 ספר המצוות, הקדמה. ראו ספרי, מבוא למשנה תורה לרמב"ם, ירושלים: מאגנס, תשנ"א, עמ' 242 ואילך.

44 איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' שא.

שאעתיק אותו ללשון הקודש בעזרת שדיי".⁴⁵ "מפני שהכל צריכין לקרותו" אינו מנמק את סיבת כתיבתו לכתחילה בערבית אלא את סיבת חרטתו.⁴⁶ הערבית מצמצמת ומגבילה, מרחיקה קוראים מכלל ישראל ומונעת את הטוב מבעליו. בנוגע ל"איגרת תימן" קבע הרמב"ם: "ראיתי להשיב התשובה בלשון קדר וניבו, למען ירוץ קורא בו, מכל האנשים והטף והנשים, כי תשובת עניניו יחד, ראויה לעמוד עליה כל קהלותיכם כאחד".⁴⁷ אם כן, את "משנה תורה" ראה לכתוב בעברית למען ירוץ הקורא בו מכל קהל ישראל באשר הוא שם.

אשכנזי מטפל בסוגיה מעניינת זו מתוך זווית ראייה עקומה לגמרי: הוא חוזה את מזימות ליבו של הרמב"ם ומעלה חשדות בדבר שמירתו הקפדנית על טוהר הלשון העברית. גם דוראן הזדקק לעניין זה בעקיפין בהציעו פירוש משלו לשם "משנה תורה": "קריאת הספר בשם משנה תורה הוא לפי שלא כתב בו לשון ארמית כשאר החבורים, אבל כלו לשון מקרא או לשון משנה". אם אחרים גמרו את ההלל על סגנונו הצח של ה"משנה תורה" ומצאו בזה טעם לשבח,⁴⁸ בא אשכנזי ומוצא בו טעם לפגם. הצד השווה בין כתיבתו בלשון הקודש, "בלשון מבוארת וצחה כאלו רוח הקודש שרתה עליו" (דוראן), ובין עצם קריאת השם "משנה תורה" הוא: שניהם תכסיסים מחוכמים המיועדים להבליט את ערכו הרם של החיבור, להקצות לו מעמד מיוחד – משנה לתורת משה – ועל ידי זה לבטל את חשיבותו של התלמוד. בלשונו של תנחום הירושלמי יכולנו לומר: שמשו של ה"משנה תורה" יכסה את מאורו של התלמוד. כשאשכנזי מתרעם – בפרק יז⁴⁹ – וצווח כי ספר הי"ד מכוון להרחיק את החכמים מלעסוק בתלמוד, אין זה נוגד את דבריו כאן אלא משלימם ומבארם.

דומני כי לא נחטיא את המטרה אם נסיק מסקנה גם מסוף דבריו של אשכנזי, על טוהר הלשון העברית שב"משנה תורה": "כי אף במקומות שכתב לשון הקדש ערב הלשון במקצת תיבות בדויות בלתי מובנות לכל כגון שלילת החיוב או נושא ונשוא וכדומה להם תיבות רבות שהם נאמרות בלשון ערבי כמו שאתה רואה אפילו הקדמת הספר ההוא שהיא באופן זה...". כידוע, כבר עמד על תופעה זו של עירוב לשונות ר' שמואל אבן תבון, בדברו על סגנון הרמב"ם המושפע בידועין ובלא יודעין מן הערבית:⁵⁰ "והנה הרב הגדול מרנא ורבנא, משה עבד האלקים, כשרצה לדבר מעט בדברי חכמה בספר המדע ובמקומות אחרים מן החבור ההוא, נמשך אחר לשון הערבי בענינים ההם. הגה שמש במלת 'שם' הנזכרת במקומות רבים... יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע

45 תשובות הרמב"ם, מהדורת בלאו, סימן תמוז, עמ' 725.

46 הדבר שנוי במחלוקת וצריך הכרע. ראו למשל דבריו של Abraham S. Halkin, "The Medieval Jewish Attitude Toward Hebrew", *Biblical and Other Studies*, ed. Alexander Altmann, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1963, p. 238, n. 27.

47 "אגרת תימן", איגרות הרמב"ם, מהדורת שילת, עמ' פג.

48 ראו הביבליוגרפיה המובאת במאמרו של ישראל יעקב דינסטאג, "בנימין בכר בתור חוקר הרמב"ם", סיני, נה (תשכ"ד), עמ' עא, הערה 38, ועמ' עב ואילך.

49 ראו: שלום (לעיל, הערה 1), עמ' 83, הערה 51. במקום "מאידך גיסא" מוטב לומר "כמו כן".

50 פתיחת המתרגם לספר מורה נבוכים, מהדורת יהודה אבן שמואל, ירושלים תש"ז, עמ' קכב.

שיש שם מצוי ראשון...". דבריו של אבן תבון נראים מדברי אשכנזי: (א) הוא דייק בדוגמאות שהביא; (ב) רמז שגם במקומות אחרים ניתן לגלות מינוח פילוסופי (עיינו, למשל, סוף הלכות טומאת צרעת). הדוגמאות שנקט אשכנזי אינן מדויקות, שכן לא מצינו את הביטויים הללו בספר המדע. יתר מכן, אשכנזי מדגיש בעקיפין כי אין לראות את הלכות יסודי התורה, ואולי את ספר המדע כולו, כחלק בלתי נפרד של ספר הלכה; החלקים הללו אינם אלא "הקדמת הספר ההוא", כי מקומם לא יכירם בתוך הספר גופו. אשכנזי פוסל את ניסיונו של הרמב"ם לאחד שני תחומים – הלכה והגות.

בזה סרה גם התמיהה שהרמב"ם "החמיר מאד ודקדק על כל". לפום ריהטא, העניין כולו מוקשה: מה לפילוסוף המקצץ בנטיעות ומזלזל במצוות להקדיש מזמנו וממרצו לדקדוקי הלכות קלות כחמורות – שאלה שחוקרים בימינו עדיין אוהבים לענות בה. אשכנזי מניח כי מגמתו החשודה של הרמב"ם מסבירה את חומרותיו ואת דקדוקיו של הספר: אם יצליח להגשים את כוונתו ולדחוק את התלמוד, יצא הפסדו ("שהחמיר מאד") בשכרו – ומאמציו הכבירים יוכתרו בהצלחה. כדאי להעיר כי גם פרץ סמולנסקין עמד על נטיותיו של הרמב"ם לחומרה והסבירן כדרכו:

מי לא ישתאה בשמעו מפי הרמב"ם הפילוסוף דעות נעלות וחפשיות וכרגע יתהפך ויטה עלינו ידו החזקה ויחמיר בדת ודין כמקנא במקנאים. הראב"ד אשר לא בקש לדעת חכמה, ורוח הקדש הופיע במדרשו כאשר יעיד בנפשו, הוא יתעורר ויקל כפעם בפעם כי לא ירא מפני כל; לא כן הרמב"ם אשר לא האמינו בצדקתו עליו נטל להחמיר יותר ויותר לבל יחשב כעובר על דת.⁵¹

מדברי ר' יוסף אשכנזי עולה, שהספר מתמיה במבט ראשון בגלל נטייתו לחומרה ולדיוק קפדני בכל חדרי התורה. הרי גלוי וידוע לכל שלומי אמוני ישראל כי פילוסוף אינו מתייחס בכובד ראש לפולחן הדתי ולקיום מצוות מעשיות. ברם, יצא הרמב"ם מגדרו, החמיר ודקדק על הכול, בכדי להשיג את מבוקשו העליון: השלמת ספרו במקום התלמוד. המפתח לכל העניין הוא השם היומרי "משנה תורה". חכמי ישראל הרגישו בדבר והפגינו את התנגדותם בסירובם להשתמש בשם שקרא אותו הרמב"ם.

51 פרץ סמולנסקין, "עם עולם", חמשה מאמרי בקרת, וילנה תרע"ד, עמ' 235. וראו מה שכתבתי בספרי: Isadore Twersky, *Rabad of Posquieres: A Twelfth-Century Talmudist*, Philadelphia: Jewish Publishing Society, 1980², p. 173